

Pieter Rixtel (1643-1673)

Pieter Rixtel (1643-1673)

Een dichter zonder rust

KLAAS DE JONG



Hilversum
Verloren
2015

Haerlem Reeks nr. 17

De *Haerlem Reeks* is een uitgave van de Historische Vereniging Haerlem onder redactie van Maarten Brock, Frans Willem Lantink, Niek van der Linden en Piet de Rooij.

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van de Stichting Vrienden van het Noord-Hollands Archief en de Stichting Katholieke Openbare Bibliotheek (SKOB).



Afbeelding op het omslag: op de voorzijde de toneelrepetitie van *De Wijngaardranken* (zie p. 47), in de achtergrond een kaart van Romeijn de Hhoghe uit 1688-1689; op de achterzijde een detail van de titelpagina van P. Rixtels *Mengel-Rymen* (zie p. 68).

ISBN 978-90-8704-524-1

© 2015 Klaas de Jong & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Typografie: Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publishers.

Inhoudsopgave

Dankwoord	7
1 Inleiding	9
Bronnenmateriaal	10
Haarlem in de zeventiende eeuw	10
2 Biografie	16
1643-1649 Eerste levensjaren in Haarlem	16
1649-1664 Vorming in Amsterdam	23
1664-1667 Procureur in Purmerend	40
1667-1673 Sociale en literaire activiteiten in Haarlem	45
3 Literair oeuvre in zijn context	63
Eerste gedichten	63
Drie bijdragen aan de bundel <i>Parnassus aan 't Y</i>	66
<i>Mengel-Rymen</i>	67
'Bruylofs-Dighthen'	69
'Kusjes'	71
Lofgedichten op kunstwerken	76
Gelegenheidsgedichten	80
Godsdienstige gedichten	85
Toneelwerk	91
4 Rixtels Nachleben	102
Grafdichten op Rixtel	102
Zeventiende eeuw	103
Achttiende eeuw	103
Negentiende eeuw	104
Twintigste eeuw	106
Bijlagen	107
1 Bibliografie van Pieter Rixtel	107
2 Tekst 'Zin-erinerigh van Philedonius ofte Lusthart'	109
Bronnen en literatuur	111
Register	118
Over de auteur	120

Dankwoord

Een onderzoek naar een zeventiende-eeuwse dichter van wie nauwelijks biografische bijzonderheden bekend zijn, wiens oeuvre beperkt is, en waarin weinig over het eigen leven wordt verteld, is zonder de hulp van velen niet goed denkbaar.

Allereerst dank ik prof. dr. Eddy Grootes voor zijn adviezen en nauwgezette lezing van het manuscript. Drs. Leny Wijnands-Van der Leij heeft sterk bijgedragen aan dit boek door haar niet-aflatende steun.

Ik ben altijd zeer plezierig geholpen door de medewerkers van de diverse bibliotheken en archieven, met name door drs. Anneke van den Bergh en Antoinette Clay van de Oude Boekerij en Bijzondere Collecties van de Bibliotheek Zuid-Kennemerland. Op Hans van Felius van het Noord-Hollands Archief kon ik altijd een beroep doen, vooral bij het verzamelen van de illustraties voor dit boek.

Drs. Margreeth Pop-Jansen heeft mij steeds raad gegeven, toen het plan bestond voor een artikel over Rixtel. Zij heeft ook de aanzet gegeven tot de opname van het manuscript in de Haerlem Reeks.

Dr. Frank Mertens van de Universiteit van Gent bedank ik voor het belangeloos delen van zijn kennis over de archivalia van de familie Rixtel en het milieu van Van den Enden.

Ook ben ik prof. mr. J.Th. de Smidt erkentelijk voor zijn hulp in een aantal juridische kwesties en zijn interesse in de voortgang van de studie. Helaas heeft hij de verschijning van dit boek niet meer mogen meemaken. Dat geldt jammer genoeg ook voor Peter Hollander, van wiens genealogische kennis ik vele malen mocht profiteren.

In de afronding van deze studie heb ik dankbaar gebruik mogen maken van de deskundige opmerkingen van prof. dr. Piet de Rooij. Dank ook aan Marleen Boeve van Uitgeverij Verloren voor haar redactionele ondersteuning.

Tenslotte dank ik mijn vrouw Maaïke, die mij alle ruimte voor het onderzoek heeft gelaten en mij gestimuleerd heeft met haar adviezen en een voortdurende alertheid op de juiste volgorde der zaken.

Klaas de Jong

I Inleiding

Zijt gij dan nieuwsgierig te weten wat mij hiertoe heeft vervoerd? een Poëtische drift, die sommigen voor eerzucht zullen uitkrijten; [...] Voor de zothed heb ik meest geschreven, wetende dat weinig verstandigen mijn Verzen zullen lezen. Vraag je waarom? omdat er weinig [van] zijn. (Rixtel, voorrede *Mengel-Rymen*)

Pieter Rixtel is een vergeten Haarlemse dichter uit de zeventiende eeuw.¹ Vanaf zijn zestiende jaar heeft hij gedichten gepubliceerd. Maar veel tijd om zich als dichter te ontwikkelen was hem niet vergund: hij stierf al op zijn dertigste.

Uit zijn gedichten en uit de reacties op zijn optreden rijst het beeld op van een scherpzinnig man, wiens intelligentie al vroeg herkend werd. Hij mengde zich in godsdienstige en literaire kwesties van zijn tijd. Hij uitte zijn mening vaak in scherpe bewoordingen, wat niet altijd gewaardeerd werd. Rixtel speelde een kleine politieke rol als gangmaker in de onrust in Haarlem tijdens het ‘rampjaar’ 1672 – in een literaire bron uit die tijd wordt hij zelfs ‘Volks Pensionaris’ (raadgever van het volk) genoemd – maar veel van zijn leven is onbekend. Soms komt men zijn naam nog tegen in studies over leven en werken van Spinoza.² Deze werd na zijn verbanning uit de joodse gemeenschap in Amsterdam een tijdlang opgevangen door Franciscus van den Enden, de Amsterdamse rector die in 1652 een Latijnse school op het Singel opende.³ Rixtel ging daar naar school en kreeg er een belangrijk deel van zijn opvoeding en vorming. Als enige leerling heeft hij een herinnering opgeschreven aan een Latijns schooltoneelstuk van Van den Enden, en zo lange tijd bijgedragen aan de weinige kennis van de tijd waarin Spinoza bij de school van Van den Enden betrokken was. In de bekende geschiedenis van Haarlem *Deugd boven geweld* komt Rixtel voor als factor van de rederijkerskamer De Wijngaardranken. Deze kamer kreeg dankzij zijn grote engagement een laatste opleving.⁴ Gerrit Komrij vond Rix-

1 In de meeste geschiedwerken en biografische naslagwerken komt hij voor als Pieter Rixtel. Ook geeft hij zijn werken onder deze naam uit. Zijn familie noemt zich Van Rixtel, en als zodanig wordt hij ook in verschillende (notariële) akten genoemd. Ik kies voor zijn ‘literaire’ naam, waaronder hij zelfstandig gepubliceerd heeft, hoewel ik zo nu en dan ook de variant ‘Van Rixtel’ zal gebruiken.

2 Zie bijv. F. Schlerath, *Spinoza und die Kunst* (Dresden 1920) 17-18; J. Freudenthal, *Spinoza, sein Leben und seine Lehre* (Stuttgart 1927) 39, 44; M. Gullan-Whur, *Spinoza. Een leven volgens de rede* (Rotterdam 2000) 377.

3 Zie bijv. J.V. Meininger en G. van Suchtelen, *Liever met wercken, als met woorden* (Weesp 1980) 31-32; J. Israel, *Radicale Verlichting* (Franeker z.j. [2005]) 191; Franciscus van den Enden, *Vrije politieke stellingen* (Amsterdam 1992) 24 e.v.; website Frank Mertens (Universiteit Gent) <http://users.pandora.be/fvde>.

4 G.F. van der Ree-Scholtens (red.), *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995* (Hilversum 1995) 248-249.

tels dichtwerk de moeite waard en nam in zijn bloemlezing van de zeventiende- en achttiende-eeuwse poëzie drie gedichten van hem op.⁵ Ten slotte heeft A.G. van der Steur in zijn artikel ‘Is de geschiedenis van Haarlem nu klaar?’ de wenselijkheid van een monografie over Pieter Rixtel uitgesproken.⁶ In het werk van Rixtel worden de culturele, stedelijke netwerken en het dichtersmilieu van zijn tijd weerspiegeld. Zijn leven en werk is ook weer een voorbeeld van het belangrijke culturele engagement van de doopsgezinden in de Hollandse steden. Redenen genoeg om meer te willen weten van deze relatief onbekende dichter, wiens leven gekenmerkt werd door veel afwisseling: bij de ondertekening van zijn eerste gedichten vulde hij zijn eigen naam dan ook aan met de spreuk ‘Sonder rust’.

Bronnenmateriaal

Voor de biografie van Pieter Rixtel zijn verschillende soorten bronnen geraadpleegd. Zijn familiegeschiedenis valt te traceren aan de hand van de Doop-, Trouwen en Begraafboeken van Haarlem en Amsterdam en van gegevens uit verkoopakten van huizen. Met behulp van secundaire literatuur over de politiek, economie en de kunsten van zijn tijd kon de context van leven en werken van Rixtel geschetst worden. De rijkste bronnen voor een biografie vormen egodocumenten, persoonlijke aantekeningen en briefwisselingen, of schriftelijk vastgelegde indrukken van tijdgenoten. Daaraan schort het bij Rixtel echter, zodat diens levensverhaal zich voornamelijk moet baseren op de gedichten die hij in zijn verzamelbundel *Mengel-Rymen* bijeengebracht heeft. Daarin wordt ook een aantal mensen genoemd, met wie hij contacten onderhield. Op grond daarvan kunnen we enigszins de persoonlijke en sociale context van Pieter Rixtel reconstrueren.

Haarlem in de zeventiende eeuw⁷

Bij de geboorte van Pieter Rixtel in 1643 waren de Noordelijke Nederlanden formeel nog steeds in oorlog met Spanje. De vrede zou pas in 1648 in het Duitse Münster gesloten worden, waarmee een eind kwam aan wat we later de Tachtigjarige Oorlog zijn gaan noemen. Toch was er in het dagelijkse leven in de eerste helft van de zeventiende eeuw van die oorlogssituatie niet veel meer te merken. Het stadsbestuur van Haarlem had zich, na de verschrikkelijke stadsbrand van 1576 en het

⁵ G. Komrij, *De Nederlandse poëzie van de zeventiende en achttiende eeuw in duizend en enige gedichten* (Amsterdam 1987 2^e druk) 618-625.

⁶ A.G. van der Steur, ‘Is de geschiedenis van Haarlem nu klaar? Leemtellijsten anno 1976, 1986 en 1996’, in: H.M. Brokken, Florence W.J. Koorn en A.G. van der Steur (red.), *Hart voor Haarlem. Liber Amicorum voor Jaap Temminck* (Haarlem z.j. [1996]) 343.

⁷ Voor deze inleiding heb ik de volgende werken geraadpleegd: J.J. Temminck, *Haarlem vroeger en nu* (Bussum 1971); Van der Ree-Scholten (red.), *Deugd boven geweld*; Ed Taverne, *In 't land van belofte: in de nieuwe stad. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitbreiding in de Republiek 1580-1680* (Maarssen 1978).



HARLEMUM, Vernacule HAERLEM: [Plattegrond van Haarlem] door Pieter Wils (1649), NHA.

wegtrekken van de Spaanse troepen een jaar later, ingespannen om de danig verwoeste stad te herbouwen en de ingestorte bedrijvigheid nieuw leven in te blazen. Er werden gunstige vestigingsvoorwaarden geschapen om zo nieuw kapitaal en ondernemers aan te trekken. Die politiek had succes, toen na de Spaanse herovering van Antwerpen in 1585 vele duizenden Vlamingen naar het noorden trokken en ook in Haarlem neerstreken. Daar werden zij met open armen ontvangen. Velen van hen waren werkzaam geweest in de laken- en linnenindustrie en konden, dankzij omvangrijke subsidies, hun oude beroep in de textielbranche weer oppakken. Die kreeg daardoor een enorme impuls, zodat er in 1596 al 4000 weefgetouwen in de stad stonden, waaraan 12.000 mensen werkten. Haarlem werd een stad die vooral beroemd werd om haar linnenindustrie. De weverijen maakten tafellakens en servetten, die de vorstelijke tafels in heel Europa sierden. Ook de bierbrouwerijen namen een belangrijke plaats in het economische leven in. Het aantal van ruim 100 brouwerijen in het jaar 1494 zou nooit meer gehaald worden, maar de 54 brouwerijen in 1612 kun je beter afzetten tegen de schamele zeven die de stad tijdens het beleg in 1573 nog maar geteld had.

De bevolking van Haarlem groeide in de loop van de zeventiende eeuw zodanig, dat de stad volgebouwd raakte. Het stadsbestuur liet daarom vanaf 1642 een aantal

ontwerpen voor een stadsuitbreiding maken. Maar onenigheid in het stadsbestuur over de manier waarop de nieuwe gronden voor de uitbreiding moesten worden bekostigd, leidde tot voortdurend uitstel van de plannen. Pas in 1671 werd een begin gemaakt met de stadsuitleg, maar de oorlogssituatie van het ‘rampjaar’ 1672 gooide vervolgens roet in het eten.

Rixtels leven vanaf zijn geboorte in 1643 tot zijn dood in 1673 bestrijkt grotendeels het stadhoudersloze tijdperk, dat van 1652 tot 1672 liep. Na de dood van Willem II was in een aantal gewesten, waaronder Holland, besloten het verder zonder stadhouder te doen. Dit impliceerde onder andere dat de steden zelf hun burgemeesters en raadsleden benoemden. De Republiek raakte daardoor verdeeld tussen prins- en staatsgezinden. Ook in het Haarlemse bestuur waren er aanhangers van de Oranjes. Toen de zoon van de laatste stadhouder de leeftijd begon te krijgen waarop hij in een functie zou kunnen worden benoemd, gingen er steeds meer stemmen op om de latere Willem III daarvoor niet te passeren. Dat was overigens in strijd met het ‘eeuwig edict’ uit 1667, waarin de Staten van Holland hadden gezworen nooit meer een stadhouder aan te stellen en vooral te voorkomen dat een van de Oranjes opperbevelhebber van leger en vloot zou worden. De overige gewesten hadden dit besluit in 1670 onderschreven. Het zag er dan ook naar uit dat de rol van de Oranjes was uitgespeeld. Maar de situatie veranderde geheel toen de Nederlanden in 1672 van alle kanten werden aangevallen, door Engeland, Frankrijk en de bisschop van Münster. In dat ‘rampjaar’ was de Republiek ‘redeloos, redeloos en radeloos’. Pieter Rixtel zou zich stevig mengen in het publieke debat dat toen losbrak.

Hoe was het dagelijkse leven in deze tijd? In de ‘Gouden Eeuw’ was het niet alleen maar goud dat er blonk, zoals de historicus Van Deursen heeft laten zien in zijn studie over de ‘mensen van klein vermogen’.⁸ Armoede was alom aanwezig; veel mensen leefden op de rand van de bestaanszekerheid en waren sterk afhankelijk van het economisch getij. Globaal kan men zeggen dat het stedelijk patriciaat en de grote kooplieden in een zekere rijkdom leefden, de zelfstandige werklieden en winkeliers behoorlijk welvarend waren, en dat ook de arbeiders met geregeld werk een redelijk bestaan konden leiden. De onderklasse van weduwen, arbeiders zonder vaste betrekking en arme immigranten was echter afhankelijk van de bedeling door kerkelijke en stedelijke instanties. De cijfers voor 1680, een paar jaar dus na de dood van Rixtel, laten zien, dat van de toen aanwezige 23.000 inwoners er 1000 tot de elite behoorden en een kleine 3000 tot de middenklasse. De rest van de bevolking behoorde tot de lagere klasse; 4600 daarvan leidden een marginaal bestaan zonder vast inkomen en waren doorgaans afhankelijk van steun. Bovenop de vaak moeilijke leefomstandigheden kwamen andere rampen. Haarlem werd, als zoveel steden, regelmatig geteisterd door pestuitbraken. Daarbij verloren aanzienlijke aan-

⁸ A.Th. Van Deursen, ‘Mensen van klein vermogen’, in: idem, *De Gouden Eeuw compleet* (Amsterdam 2010) 7-459.



Haarlemmervaart in Amsterdam, in zuidoostelijke richting naar Haarlemmerpoort door G. van Nijmegen. Op de voorgrond de trekschuit naar Haarlem. Aquarel naar een schilderij van Jan van Kessel (ca. 1755), Stadsarchief Amsterdam.

tallen mensen het leven. Zo stierf in 1636 ruim 21 procent van de inwoners aan de gevreesde ziekte, waarvan men de oorzaak niet kende en die men vaak als een straf van God zag. In 1664 sloeg de pest in Haarlem opnieuw toe, waarbij duizenden slachtoffers vielen. Vooral de mensen die het zich konden permitteren, ontvluchtten in zo'n periode de overbevolkte stad en zochten hun buitens op het platteland of aan het Spaarne op.

Economisch was de nabijheid van Amsterdam voor Haarlem belangrijk. Er waren altijd al veel contacten tussen de beide steden, maar in 1632 werd het verkeer tussen Haarlem en Amsterdam gemakkelijker. Toen begon namelijk een geregelde dienst per trekschuit langs de pas gegraven trekvaart. Elk uur vertrok een schuit, die in twee uur en een kwartier haar bestemming bereikte. Vertrok je 's morgens om een uur of zes, dan kon je zelfs op één dag heen en terug. De reis kon korter zijn als een diligence werd genomen: die stoomde met een snelheid van wel tien km per uur over de weg. De kosten daarvan waren echter aanzienlijk hoger, zodat deze manier van reizen niet voor de gewone man was weggelegd.

Concurrenten in de handel en industrie zijn de twee steden eigenlijk niet van el-



Portret van Dirck Volckertsz. Coornhert door Hendrick Goltzius (ca. 1591), Rijksmuseum Amsterdam.

kaar geweest. Haarlem heeft wel geprobeerd de Amsterdamse handelaars te dwingen hun goederen voor de binnenlandse vaart over de oude tolroutes langs het Spaarne en de sluizen bij Spaarndam te verschepen, wat regelmatig tot aanvaringen met het Amsterdamse stadsbestuur leidde. Maar de stad kon dat op den duur niet volhouden. En zeker voor de handel overzee lag Amsterdam veel gunstiger. Haarlem kon wel via Amsterdam haar producten op de (wereld)markt afzetten. Zo profiteerde de stad van de welvaart in de grote buurgemeente.⁹

Haarlem werd niet alleen in economische zin een bloeiende stad, maar verwierf ook in cultureel opzicht een belangrijke plaats onder de Hollandse steden. Zo worden nog steeds twee van de beroemdste schrijvers in de Nederlandse literatuurgeschiedenis met ere genoemd: de Vlaamse immigrant Karel van Mander, die in zijn *Schilderboeck* een groot aantal schildersbiografieën bijeen bracht, en Dirck Coornhert, die met zijn *Zedekunst, dat is Wellevenskunst* beroemd is geworden als voorvechter van godsdienstvrijheid en tolerantie.

⁹ Zie Clé Lesger, 'De wereld als horizon', in: W. Frijhoff en M. Prak (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Centrum van de wereld 1578-1650* (Amsterdam 2004) 103-187, met name 155 en verder.